

IS DIT PSYCHOANALYSE?*Hubert Van Hoorde*

Frans Schalkwijk, *Dit is psychoanalyse – Een inleiding tot de geschiedenis, theorie en praktijk van psychoanalyse*, Amsterdam, Boom, 2006, 359 blz., 28,50€, ISBN 90 8506 242 X

De ambitie van de titel ('dit is...') van voorliggend boek wordt ietwat teruggeschroefd door de ondertitel ('inleiding'). Het werk is opgebouwd uit vijf delen: 1. Opmaat, 2. Ontstaan en organisatie, 3. Actualiteit van de psychoanalytische theorie, 4. Praktijk en 5. Wetenschap en psychoanalyse. Deel één telt zo'n 60-tal pagina's, deel twee een 75-tal, het derde deel is meteen het kortste met een 45-tal pagina's terwijl het vierde deel iets meer dan 50 pagina's telt; het vijfde en laatste deel beslaat iets meer dan 70 pagina's. Met 359 bladzijden is het best een lijvig boek dat keurig van een gedetailleerde inhoudsopgave, een rijke literatuurlijst (13 pagina's) en zowel van een namenregister als van een zakenregister is voorzien. Hiermee kondigt zich in de vorm alleszins een handig naslagwerk aan waarvan de opzet en de structuur door de auteur in zijn voorwoord worden verduidelijkt. In dit voorwoord waarschuwt de auteur de lezer ook voor een niet onbelangrijke beperking: het gaat om "de situatie van de psychoanalyse in Nederland", wat inhoudt dat hij er voor kiest "waar mogelijk te verwijzen naar Nederlandse auteurs in plaats van naar meer beroemde buitenlandse schrijvers", terwijl "de vestiging en huidige organisatie van de Nederlandse psychoanalyse apart" wordt belicht "en die in ons omringende landen niet" (pag. 12). Een tweede beperking is dat het enkel over analyse bij volwassenen gaat omdat de auteur zich niet deskundig genoeg acht om de analyse bij kinderen en adolescenten te bespreken (ibid.).

In 'Opmaat' geeft Schalkwijk terecht aan dat discussiëren over psychoanalyse vanuit een positie van idealisering of van verwerping steriel is (pag. 16). Geregeld opduikende polemieken in de pers zijn daaromtrent niet mis te verstaan. Zo verscheen in november 2005 een verwerpelijik artikel in het weekblad *Knack*, was er naar aanleiding van de honderdvijftigste verjaardag van Freuds geboorte een debat in de krant *De Morgen* en bracht het weekblad *Newsweek* een genuanceerde en goed geargumenteerde bijdrage die een vroeger verschenen artikel bijstuurde door in de titel het woord 'not' toe te voegen: 'Freud is not dead'. Dit terzijde als een beperkte greep uit de pers. Er verschenen

en verschijnen in dit 'Freud (en Mozart!)-jaar' verder nog allerlei boeken over dit onderwerp. Dat Schalkwijk daarop van wal steekt met de beschrijving van een casus is zondermeer toe te juichen. Ik blijf er immers van overtuigd dat de psychoanalyse zich als klinische wetenschap eerst en vooral door haar kliniek zelf kan en moet waarmaken. Argumenten uit andere vakgebieden, zoals de neuro-wetenschap, hebben uiteraard hun specifiek belang, maar blijven mijns inziens toch van tweede orde als het om de zogenaamde verdediging van de psychoanalyse gaat. Door haar kliniek bewijst de ettelijke keren dood verklaarde psychoanalyse dat zij springlevend is. Dit komt terug ter sprake op pagina 331 en mijn visie is anders genuanceerd dan die van Schalkwijk.

"Een analyticus zoekt niet meteen naar oplossingen, maar stelt eerst een heleboel vragen" schrijft Schalkwijk terecht (pag. 17). Goede raad en common sense adviezen zijn immers veelal goedkoop en worden doorgaans toch niet opgevolgd of juist weer wel, maar dan zo dat zij in het verlengde van de pathologie komen te liggen en het middel een voortzetting van de kwaal wordt. Ik heb het hierover in het eerste hoofdstuk ('de slakwekerij') van mijn boek *Psychoanalyse en psychiatrie: scheiding van tafel en bank?* (Gent, Idesça, 1993). Het gaat er om de deels bewuste, deels onbewuste motieven voor een levensstijl en -houding te achterhalen, wat in het beste geval leidt tot het opsporen van het stukje reële – Lacans "bout de réel", ook al is dat niet Schalkwijks formulering – en de specifieke modus van genieten die de mens drijven. Dat dit geen eenvoudige aangelegenheid is, hoeft geen lang betoog.

Meteen geeft de auteur de lezer nog een belangrijke waarschuwing mee, namelijk dat psychoanalytische interpretatie ondanks herkenbare patronen niet te vergelijken is met het opzoeken van een betekenis in een woordenboek of een encyclopedie (pag. 21). Het is inderdaad een zeer verspreide misvatting dat men bij voorbeeld droombeelden in een soort 'dromenboek' kan vastleggen en dat die een universele, dus codificeerbare betekenis zouden hebben. Niets is minder waar. Ook al komen bepaalde verbanden tussen betekenaar en betekende – wat mijn formulering is als aanvulling op Schalkwijk – wel vaker voor, toch zijn ze verre van universeel. Daarenboven is alles steeds meervoudig bepaald, overgedetermineerd om een freudiaanse formule te gebruiken. Dit is niet de enige karikatuur van de psychoanalyse waartegen Schalkwijk met zijn boek ten strijde trekt, net zoals hij van leer trekt tegen platte "enkelvoudige oorzaak-gevolgredeneringen" die "zelden realiteit zijn" (pag. 22). Ook dat is een uiting van de overdeterminering.

Op de overgang van pagina 27 naar 28 raakt de auteur iets aan dat door Lacan – ik kan het niet laten – al in 1949 theoretisch werd uiteengezet: "Hoe geweldig moet een kind zich niet voelen als hij zichzelf gespiegeld ziet in de bewonderende blik en de uitroepen van zijn ouders...". Schalkwijk heeft hier in één zin voeling met Lacans spiegelstadium, de grote Ander en de taal, maar blijkt niet meteen goed bekend met diens werk. Hoewel in het Nederlands werk over Lacans theorie van de psychoanalyse beschikbaar is, zowel in Nederland –

ik denk aan de werken van Antoine Mooij, de gebroeders Schokker en Jos de Kroon – als in Vlaanderen – Verhaeghe, Jonckheere, De Kesel, mezelf en anderen –, is de kloof tussen Essen en Roosendaal blijkbaar een feit. Nochtans wordt Lacan in Schalkwijks boek besproken, meer bepaald in het hoofdstuk “Te afwijkend en daarom apart” (pag. 103). Te afwijkend waarvan, zou ik zeggen? Van de freudiaanse psychoanalytische theorie? Als Schalkwijk de namen van Adler, Jung, Fromm en Lacan op een hoopje gooit, gooit hij er naar mijn onbescheiden mening met de pet naar. Deze vier – ‘bien étonnés de se trouver ensemble’ – hebben niets met elkaar gemeen en Lacan neemt in de rij een aparte positie in: hij is de enige die consequent Freuds theorie kritisch heeft onderzocht en verder heeft uitgebouwd. Adler en Fromm gingen hun eigen weg in een sociaal aanvaarde toepassing, Jung sukkelde langs de betekenis en het spiritualisme in troebel vaarwater (D. Bair, *Jung – A Biography*, Little, London, Brown, 2004). Had Schalkwijk bij voorbeeld een link gelegd tussen Melanie Klein en Lacan, dan was die theoretisch duidbaar geweest. Nu is het enige wat dit bevreemdende kwartet verbindt, precies hun ‘afwijkend’ zijn, wat ik in Lacans geval gaarne uitgelegd zou krijgen. Daarover verder misschien nog iets meer.

Na de casus met het aanreiken van een aantal theoretische notities gaat Schalkwijk over in ‘Wat is nou...?’ tot het bespreken van een aantal basisbegrippen: het oedipuscomplex, penisnijd, het onbewuste, bindingsangst, het ego, het narcisme en projectie. Vreemd zijn de volgorde waarin dit gebeurt evenals de weglatingen zoals de herhalingsdwang, de driften en de overdracht om er drie te noemen. In zijn elfde Seminarie beperkte Lacan ‘Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse’ Parijs, (Seuil, 1993) tot het onbewuste, de herhalingsdwang, de overdracht en de driften, wat een solide basis legt waar de andere in dit boek aangehaalde basisconcepten ruim op kunnen steunen als men ze ten gronde bespreekt.

In de eerste eenvoudige bespreking van het oedipuscomplex past Schalkwijk voor karikaturale reducties, maar ziet hij het belang van de taal wat over het hoofd in de processen van separatie en aliënatie. Over het ‘ego’ zegt hij terecht dat de Engelse vertaler van Freud “de psychoanalyse met Latijnse namen een medisch cachet” wou geven (p.46). Het probleem reikt echter verder, wat uitvoerig door Bettelheim werd besproken in zijn mooie boek *Freud and Man's Soul* (Londen, Fontana Paperbacks, 1985). Bettelheim betoogt immers dat deze Latijnse termen als effect hebben de lezer te laten denken dat de psychoanalyse alleen van toepassing is op de ‘patiënten’ en niet op hemzelf als subject, wat hij bij zijn leerlingen vaststelde die Freud enkel via de Engelse tekst leerden kennen. De psychoanalyse verliest daardoor haar waarde als antropologisch perspectief.

Nog steeds in ‘Opmaat’ behandelt Schalkwijk het thema schaamte apart en wil hij zo “laten zien dat ‘de’ psychoanalyse niet bestaat” (p.56). Dit klopt in de mate waarin er geen gesloten, afgerond ‘systeem’ uit de psychoanalytische theorievorming te puren valt. Het gaat om een theorie over het subject én om een

klinische wetenschap, wat betekent dat het particuliere de grondslag van de psychoanalyse is. Nochtans zijn er uiteraard, zoals hoger aangegeven, duidelijk basisconcepten waarzonder men niet meer over psychoanalyse kan spreken, laat staan haar bedrijven. Dat schaamte nu niet meteen als concept een hoeksteen van de analytische theorie is, is van minder belang ten overstaan van de klinische toetsen die Schalkwijk aanbrengt en waardoor de lezer indirect meer inzicht krijgt in de psychoanalytische wijze van denken.

Over het tweede deel, 'Ontstaan en organisatie', kan ik kort zijn. Het is ook niet de bedoeling dit boek helemaal in detail te bespreken, ook al was dat voor het eerste deel wel een noodzakelijke oefening. Naar mijn mening had Schalkwijk, waar hij het op pagina 79 heeft over Freuds vlucht uit Wenen, het niet alleen over "toenemend geweld tegenover joden" kunnen hebben, maar wel kunnen vermelden dat Freud – die overigens lang aarzelde om uit Wenen te vertrekken en dit eindelijk slechts deed op aandringen van zijn vrienden – vertrok na het betalen van de gebruikelijke afkoopsom aan de Nazi-overheden: het losgeld dat vertrekkende joden moesten betalen aan een misdadig regime. Het is goed dat de geschiedenis af en toe recht wordt gedaan. Op pagina 101 wordt wel op de 'Anschluss' gealludeerd, maar dat voordien Freuds werken al door de Nazi's verbrand werden, wordt niet vermeld. Ook dat is geen onbeduidend detail. Die verbranding van werken die niet met de 'Arische' geest strookten, ontlokte Freud de bedenking dat de mensheid veel vooruitgang had geboekt: vroeger zou men hem zelf verbrand hebben, nu waren het alleen zijn geschriften...

Wie toch iets meer wil weten over Freuds leven en werk raadplege de door de auteur ook als bron aangehaalde monumentale – in de ware zin des woords – biografie van Peter Gay (*Freud. A Life for Our Time*, Londen-Melbourne, J.M. Dent & Sons Ltd, 1988).

Over het onderdeel "Te afwijkend en daarom apart" (pp. 103-132) heb ik het al even gehad. Het opent met de metafoer van de kroket: wat mag een kroket heten en wat niet? Adler, Jung, Fromm en Lacan komen aan bod met een korte levensbeschrijving en een beschouwing van hun werk. Een kleine rechtzetting mag hier niet ontbreken. Over de seminars van Lacan schrijft Schalkwijk: "Aanvankelijk geeft hij thuis les, later op een middelbare school" (p.127). Die "middelbare school" was de 'École Normale Supérieure', wat toch een ander kaliber vertegenwoordigt! Er zijn ook merkwaardige uitspraken te noteren zoals deze: "In de lacaniaanse theorie vindt overdracht in elke menselijke situatie plaats..." (p.128). Graag had ik geweten of uitgelegd gekregen waarom dat nu zo bijzonder 'in de lacaniaanse theorie' ligt. Zouden niet-lacaniaanse analytici dat dan niet denken? Gelukkig zegt Schalkwijk tot slot "Lacan verschilt van de anderen doordat hij als enige juist dicht bij Freud en de analytische kuur blijft" (p.132). Het maakt toch iets goed in dit vreemde kapittel.

Wat op de overgang tussen dit deel en het volgende – over de psychoanalytische beweging in Nederland – eigenlijk tussen de regels te lezen is,

is dat die beweging precies heel levendig is waar analytici Lacan lezen terwijl ze in de Angelsaksische gebieden graag dood verklaard wordt. In Nederland is zij gemarginaliseerd (p.140). Daar tegenover staat dat de door Schalkwijk “relatief kleine kringen van behandelaars (...) in Frankrijk, België en Zuid-Amerika” genoemde lacaniaanse analytische scholen beduidend belangrijker zijn dan hij aangeeft (p.105). Dat Spanje en Italië inmiddels een nationale lacaniaanse school met talrijke leden hebben, schijnt hij niet te weten. Toegegeven, een aantal van die groepen (Vlaanderen en Nederland samen, Engeland, Griekenland, Polen, Armenië, Israël, Australië, Canada, enzovoort) zijn niet zo groot, maar hij onderschat de verspreiding van en de belangstelling voor de lacaniaanse theorie en praktijk. Ik blijf er overigens van overtuigd dat het die belangstelling is die de psychoanalyse daar precies laat bloeien.

In het deel over Nederland raakt Schalkwijk ook het idealiseren van de grondlegger aan. Terecht. Maar om daarbij nu in één adem “Mao, Baghwan of Freud” te vernoemen ontvang ik als een badinerend bedoelde uitgljier (p.141). Een bloedige tiran, het diverse Rolls-Royce’s bezittende en verder onthecht veronderstelde opperhoofd van een op identificatie berustende sekte op een hoopje gooien met een wetenschappelijk geschoolde Weense burger die zijn patiënten als arts ernstig nam, is zo één van die humoristische trekjes in dit boek die een minder goede smaak nalaten. Het zal wel allemaal goed bedoeld zijn – mijn vergevingsgezindheid is zeer groot – en toch vind ik het een wellicht onbedoelde poging om ‘sexy’, grappig en onderhoudend over te komen. In zijn beschrijving van het Nederlandse psychoanalytische verenigingsleven komt Schalkwijk weer dicht in de buurt van Lacan – waar die het in *Télévision* (Parijs, Seuil, 1974) heeft over de didactici als ‘béatitudes’, de gelukzaligen, en over de kandidaten als ‘petits souliers’, zij die in nauwe schoentjes zitten – en legt hij de vinger op een zere plek (p.146 e.v.). Het hoeft niemand te verwonderen dat Lacan dat probleem oploste door de termen leeranalyse en leeranalyticus of didacticus uit te bannen: elke analyse is therapeutisch, er is dus niet zoiets als een leeranalyse waarbij men er zou van uitgaan dat de analysant probleemloos en enkel om het vak te leren een analyse onderneemt. Als uit de therapeutische analyse een analyticus tevoorschijn komt en de analysant dus op een cruciaal moment de pas zet van divan naar fauteuil, pas dan zal blijken dat die analyse tot haar einde is gevoerd.

Het is dan ook mooi als Schalkwijk even verder in ‘De lange weg om analyticus te worden’ aangeeft dat men hem in het toelatingsgesprek vroeg of hij eigenlijk iets te bespreken had in zijn analyse: “Ik kon natuurlijk wel de verhouding met mijn vader noemen, maar koesterde mij vooral in de veilige gedachte dat het ‘maar’ een analyse ten behoeve van de opleiding betrof. Toen ik ruim een jaar later met de analyse begon, lag ik nauwelijks een maand op de bank of ik wist beter” (p.149). De kliniek van de psychoanalyse verenigt analytici veel meer dan haar theorie hen soms van elkaar scheidt. Ik wil er overigens aan toevoegen dat een paar jaar terug heel interessante gesprekken zijn

gevoerd tussen Jacques-Alain Miller, toenmalig algemeen afgevaardigde van de World Association of Psychoanalysis, en Horacio Etchegoyen, toenmalig voorzitter van de International Psychoanalytic Association. Beiden konden het daar met elkaar zowel klinisch als theoretisch best vinden. De referentie van deze publicatie vind ik nu even niet terug, maar de gesprekken zijn in boekvorm verschenen.

In het derde deel 'Actualiteit van de psychoanalytische theorie' gaat Schalkwijk in op theoretische verschillen en accentverschuivingen of zelfs breuken ('De vertakkingen van de psychoanalyse') en trekt hij deze bespreking door naar 'De nieuwste trends'.

In 'Praktijk', het vierde deel, komen via een aantal casussen diverse aspecten van de praktijk levendig aan bod: de klassieke setting, de psychoanalytische psychotherapie, de kortdurende therapie, het probleem van de frequentie, de niet-klassieke setting zoals groeps- en echtpaaranalyse, enzovoort.

En zo belanden we bij het vijfde en laatste hoofdstuk over 'Psychoanalyse en wetenschap'. Schalkwijk wijdt er boeiende bladzijden aan psychoanalyse en cultuur, betreurt dat de relatie tussen psychoanalyse, cultuur en maatschappij in de psychoanalytische wereld onvoldoende aan bod komt en geeft tegelijk aan dat dit in de lacaniaanse beweging anders ligt, ofschoon het hem toch van het hart moet dat het "abstractieniveau" in de discussie daar bijzonder hoog ligt, in die mate zelfs dat "de levende mens afwezig" lijkt (p.257 e.v.). Die laatste opmerking kan ik begrijpen, maar ze verwondert mij toch: de theoretische uiteenzetting van het lacaniaanse gedachtegoed zal nooit eenvoudig zijn, maar met aandachtige lectuur en de bereidheid er zich in te verdiepen komt men toch al een heel eind! En als men Lacans teksten leest, wordt men telkens weer getroffen door de enorme klinische relevantie ervan, die bij een eerste benadering misschien achter de stijl schuilgaat. Niet te vergeten: het grootste gedeelte (in pagina's althans) van Lacans teksten bestaat uit zijn gesproken seminars die nu gaandeweg uitgegeven worden door Jacques-Alain Miller. Het gaat dus om een tekst die niet bij voorbaat was opgesteld of geredigeerd. Lacan sprak voor de vuist, maar bereidde zich wel bijzonder goed voor: dit heeft een onmiskenbare invloed op de stijl. De uitgave van de seminars berust op een redactie uitgaande van geluidsopnames en stenografische notities. Daarenboven ging Lacan er van uit dat men zijn geschriften – waarvan hij ooit badinerend zei dat het hem verwonderde dat ze gelezen werden – *analytisch* moest lezen, net zoals men dat bij Freud ook moest doen terwijl men Freud door zijn didactische aanpak te oppervlakkig las, als men hem al las. Ook dat heeft een onmiskenbare invloed op zijn stijl gehad.

Schalkwijk bespreekt uitgebreid de sublimatie en betreft diverse kunstvormen in de discussie waarbij hij aandacht heeft voor de diverse wijzen om de psychoanalyse op kunstwerken, kunstenaars, teksten, muziek en dergelijke toe te passen. Uit zijn verhaal blijken andermaal zijn grote belezenheid en brede belangstelling.

Met psychoanalyse en cijfers als thema gaat Schalkwijk in op de diverse hypothesen en onderzoeken met betrekking tot de maatschappelijke relevantie, de kosten-baten-balans en de effectiviteit van de psychoanalyse, c.q. de psychoanalytische psychotherapie. Dat daar bemoedigende maar al te schaarse resultaten uit voortvloeien, ligt uiteraard aan de moeilijkheid van het onderzoeksterrein. Het is bekend dat men bij andere therapievormen met een protocol te werk gaat, de patiënten bijzonder streng op één probleem selecteert en de verbetering van dat probleem op korte termijn meet in een soort cirkelredenering: deze patiënt is geschikt voor deze therapie, dus mag hij meedoen aan het onderzoek. Uiteraard is de werkwijze van de psychoanalyse niet gericht op één probleem: mensen lijden aan een netwerk van problematische symptomatische oplossingen die met hun leven vervlochten zijn. Wil men dit negeren, dan zal men 'kurieren am Symptom' en mag men de klassieke symptoomverschuiving alras verwachten. Maar dan is dat ene onderzoek afgelopen en de 'genezing' becijferd, dus 'who cares?' Overigens is genezing een heikel begrip, niet alleen in de psychoanalyse of de psychiatrie, maar ook in de geneeskunde in het algemeen: "Dit is ongetwijfeld de voornaamste reden waarom de artsen van alle specifieke objecten van de geneeskunde, het minst over genezing gehandeld hebben" schreef de epistemoloog Georges Canguilhem in *Écrits sur la médecine* (Parijs, Seuil, 2002, p. 69, eigen vertaling).

In dit deel gaat Schalkwijk ook in op de diverse vormen van kritiek en formuleert hij een aantal antwoorden. Tegenover zijn stelling op p. 316 dat de psychoanalyse een geesteswetenschap is, zou ik toch stellen dat zij een klinische wetenschap is, en wel een wetenschap van het subject. Terugkerend naar wat ik in het begin van deze recensie stelde, kan men de psychoanalyse niet los zien van de kliniek. Telkens men dit doet, zaagt men de tak af waarop men zit. Het zelfde antwoord geldt mutatis mutandis voor de vraag waar de psychoanalyse de ondersteuning haalt voor haar theorievorming (p.331). Ook daar is de kliniek de basis waarop het bouwwerk steunt, de fundering waarmee het gebouw staat of valt. Kan men in neuropsychologisch of hersenonderzoek argumenten vinden die theoretische inzichten staven, dan is dat uiteraard dankbaar meegenomen, maar of deze natuurwetenschappelijke onderzoeken de analytische act – een term die Schalkwijk niet direct gebruikt, maar die uit zijn kliniek uiteraard wel blijkt – in de klinische setting veel zal beïnvloeden, blijft toch de vraag. Net zoals men zich moeilijk een psychoanalytische sessie onder de scan kan voorstellen. Psychoanalyse blijft immers in essentie wat men 'un colloque singulier' noemt, het spreken van twee mensen in het veld van de Ander van de taal, onder de bescherming van het vertrouwen zonder toekijkende Ander, gestuurd door de overdracht en met het 'goed spreken' als inzet.

Tot slot wil ik aanreiken dat ik Schalkwijks werk ondanks mijn hoger geformuleerde kritische opmerkingen een eerlijk boek vind. Het is het boek van iemand die onbevangen over zijn taak schrijft vanuit een rijke achtergrond en met een opmerkelijke belezenheid. De recapitulerende eindbeschouwing 'Dit is

mijn psychoanalyse' benadrukt dit. Als inleiding voor de welwillende leek – Freuds literaire gesprekspartner – vind ik het zeer degelijk en kan ik het aanraden. Wie meer wil weten, vindt in de literatuurlijst al heel wat stof voor verder doorlezen, en daar was het Schalkwijk kennelijk ook om te doen.

Inderdaad, dit is psychoanalyse...